

Погрібна Т. А.,

Рівненський інститут слов'янознавства, м. Рівне

КУЛЬТУРНО-ОБРЯДОВА МОТИВОВАНИСТЬ КОМПОНЕНТІВ ЧЕСЬКОГО НАРОДНОГО КАЛЕНДАРЯ (на матеріалі паремій календарної тематики)

У статті на матеріалі паремій календарної тематики досліджується культурно-обрядова мотивованість складових чеського народного календаря. Зокрема, розглядається календарне значення хрононімів як вербальних репрезентантів часу, культурне тлумачення позначуваних ними часових відрізків та їхнє місце у календарному циклі.

Ключові слова: народний календар, паремія календарного циклу, хрононім.

В статье на материале паремий календарной тематики исследуется культурно-обрядовая мотивированность составляющих чешского народного календаря. В частности, рассматривается календарное значение хрононимов как вербальных репрезентантов времени, культурная трактовка отрезка времени, которое они обозначают, и их место в календарном цикле.

Ключевые слова: народный календарь, паремия календарного цикла, хрононим.

The article is analyzing cultural and ceremonial motivating components of the Czech folk calendar on the material calendar proverbs. In particular, the value of calendar chrononims as verbal representants of time, the cultural interpretation of the time period which they represent, and their place in the calendar cycle is studying.

Key words: folk calendar, calendar proverb, chrononim.

Народний календар являє собою важливу ланку традиційної народної культури, тому що організовує не лише обрядовий цикл і господарську й побутову практику, але значною мірою також вірування та побутування фольклору. Хоч в основі слов'янського народного календаря лежить календар християнський, який визначає склад, порядок та ієрархію одиниць річного часу, однак його змістовий бік, інтерпретація свят, періодів і сезонів, а також ритуальне їх наповнення, тобто пов'язані з ними обряди, звичаї, заборони і правила, в цілому не виводяться з християнського вчення, а є органічним компонентом народної традиції [8, с.10; 6, II, с. 442].

Поняття народного календаря є складним, а відтак існує багато визначень цього феномена, найчастіше такі, що більшою чи меншою мірою є орієнтовані на народний календар як систему регламентації річного часу. Зокрема, за визначенням М.П.Антропова, народний календар є "системою закріплених у народній свідомості постійних і рухомих дат, яка склалася у давнину і становить важливий орієнтир усього кола ритуальної поведінки в межах річного, сезонного, тижневого та добового циклів, а також є основою приуроченості певних дат сільськогосподарських робіт" [за: 3, с. 79].

Отже, **об'єктом** нашого дослідження є чеські прислів'я календарної тематики (чес. *pranostiky* – від лат. *pragnotica*, з гр. *prognosis* 'знання', від дієсл. *gignostiko* 'знаю, пізнаю', з іє. основи **gno-* [14, с. 244]) – важлива складова чеського народного календаря, "паремії з домінантною прогностичною функцією, які відбивають процес спостереження за ознаками навколишнього світу і виведення з нього прогнозу на майбутнє" [4, с. 7]. **Актуальність** даного дослідження зумовлюється тим, що попри значну кількість наукових розвідок, присвячених даній тематичній групі паремій як мовному та культурному феномену (С.М.Толстая, О.Б.Христофорова, Н.Н.Фаттахова, І.М.Пасічнюк, М.О.Кулькова, С.С.Єрмоленко, В.К.Харченко, О.Є.Тонкова, Z.Profantová, V.Čechová, S.Pastyřík, Z.Vašků, R.Grenarová та ін.), окремі аспекти останніх, зокрема їх культурно-обрядова складова, залишаються вивченими недостатньо. **Предметом** даного дослідження є обрядово мотивовані компоненти чеського народного календаря. **Матеріалом** дослідження слугували календарні паремії в записках відомих чеських фольклористів та етнографів Ф.Л.Челаківського, М.Б.Кулди, Ф.Бартоша, Ч.Зібрта та ін.

Народний календар існує у двох вимірах. Сукупність подій та процесів як природного, так і господарчого характеру, пов'язаних із чергуванням річних циклів, є зовнішньою стороною народного календаря. Із семіотичного погляду ці дії та події становлять корпус циклічно реалізованих культурних, а також і природних, але в той чи інший спосіб культурно адаптованих "текстів", породжуваних календарною моделлю світу [3, с. 80]. Це означає, що важливим компонентом народного календаря, як зазначає С.Єрмоленко, є його мовна складова, яка, однак, по-різному співвідноситься з двома названими аспектами народного календаря, а саме акціональним (діяльним) та модельним [3, с. 81]. У діяльній мові ця мовна складова виявляється у реалізації замовлянь, а також у традиційних календарно пов'язаних обрядових чи ритуальних формулах, якими супроводжувався початок чи закінчення певних сезонних дій тощо. Наприклад, для підтримання ритму молотіння у чеській традиції існували спеціальні приказки: *Ječ-men-má-vou-sy/ buc-la-tý-kla-sy/ až-ho-pro-dá-me/ z něj-si-zav-dá-me/pi-vo-chla-ze-ny/ pro-po-sil-ně-ní* і под. [17, с. 307], що, у свою чергу, відображалося у пареміях: *Koukej, jak jdou cepy, bouchej, jak slyšíš hrát, tak musíš cep tancovat; Jak káže říkanka, tak se musí uhodit perem* [17, с. 307]. Що ж до другого, метатекстового виміру народного календаря, то тут його мовна складова виявляється у вигляді корпусу паремійних фразеологічних мікротекстів, які реалізуються принагідно, у "потрібний момент", в усному вигляді [3, с. 81]. Істотною рисою мовного складника календарної моделі є й хронологічна стратифікованість, тобто наявність шарів різної часової віднесеності, а також нерідко закодований характер певних його фрагментів.

Проаналізуємо культурно-обрядовий компонент даних мікротекстів у рамках річного циклу.

У контексті дослідження культурно-обрядової складової чеського народного календаря цікавою групою є календарні паремії, пов'язані з періодом Масниці, Великого посту та Великодня. *Masopust* – *Масниця, Масля-*

на, *Колодії* – популярне народне свято, яке дійшло до наших днів ще з язичницьких часів. У західних слов'ян період *Masopustu* (від ст.-сл. *mesopustь* ‘вечір перед початком посту’ [15, с. 366] починався від свята *Tří krále* і тривав до *Popeleční středy* (дана номінація пов'язана з тим, що у католиків у цей день благословляли в церкві попіл, котрим священник мазав лоб прихожанам на знак початку посту [6, III, с. 671]).

Основною темою масничних свят була тема репродукції, тому об'єктами численних ритуалів і магичних дій під час святкування Масниці були культурні рослини, худоба та людина [6, III, с. 194-195]. В основі цих обрядів лежали різні види організованих рухів: танці, хороводи, каруселі, обрядові процесії тощо. У західних слов'ян, зокрема чехів, найбільш розповсюдженими були масничні танці, які танцювалися “на льон, овес, зернові” тощо (тзв. *konopice, konopička* [6, III, с. 195]), що відобразилося у пареміях господарської тематики: *Jak dítvku v masopustní dny vysoko skáčou, tak vysoký jim zroste len; O Masopustním úterku musí hospodář a hospodyně hodně tancovat, aby jim vyrostl dlouhý ječmen a veliké brambory*.

Дні *Masopustu*, початок і окремі дні Великоднього посту вважалися одним з несприятливих періодів ранньовесняного календаря, що відобразилося у хрононімах *Masopust bláznivý, Bláznivé dny, Popelová středa, Bláznová středa, Křivá středa* (під хрононімом розуміємо розряд оніма, який позначає відрізок часу, важливий для людської спільноти, в тому числі пам'ятні дати й християнські свята [5, с.162]). Зокрема, означення *křivý – кривий* у народній культурі означає насамперед “нечистий”, “небезпечний”. Як зазначає С.М.Толстая, однією зі сфер використання вербального знаку **křiv-* є уявлення про “нечистий”, *кривий* час, яке відображається у хрононімах – назвах днів, свят і періодів народного календаря [8, с. 281], напр.: *Křivá středa* ‘початок Великого посту’, коли жінці не дозволялося приходити в чужий дім, щоб не принести нещастя; яйця, знесені куркою на *sv. Matěje* (24.II), називали *křivý Matěj*, бо з них могли вилупитися курчата-каліки [2, с. 407] (пор. укр.: *Крива середа* ‘середа перед Трійцею’, коли не садять окремі овочеві культури, тому що “зародиться все криве, мале, червиве”; *Кривий четвер* ‘четвер після Трійці’, коли “не можна було капусту сапувати і взагалі нічого робити” [8, с. 182]) тощо.

Численні календарні паремії були пов'язані з періодом Великоднього посту, який був багатий на обряди й орієнтований на Пасхальні святкування з їх мотивами вигнання злих сил і весняного відродження [6, I, с. 305-306]. Йдеться, зокрема, про хрононіми – чеські номінації кожної неділі сорокаденного посту, багаті на національний колорит. Наприклад, перша неділя посту позначалася хрононімами *Černá neděle* – за темним кольором одягу сповідників [16, I, с. 247], *Pučálka* – за назвою традиційної народної страви з намоченого і підсмаженого гороху [16, IV, с. 694], *Liščí neděle* – за звичаєм у цей день наділяти дітей бубликами, нібито “забутими в садку лисичкою” [17, с. 111]; друга неділя мала назву *Pražná neděle* – в основу номінації лягла назва старочеської пісної страви з пряженого ячменю, пшениці або гороху *pražmo*, яку традиційно готували в цей день [13, с. 179]; її називали також *Suchá neděle*, а дні тижня, на який вона припадала – *Suché dny*; у ці дні діяла низка заборон (не сіяти, не угноювати поле, не прати тощо), що відобразилося в численних пареміях: *V suché dni nesejí; Vozí-li kdo hnůj v suché dni, nebude mít na poli úrody; V suché dni se nepere: pokud hlas od pístu jde, tak daleko bouřka škodí a voda bere* (пор. укр. хрононіми *Сухий тиждень* ‘тиждень, на який припадають тзв. *Сухі дні* ‘дні, коли утримуються від роботи для попередження засухи’; *Суха середа* ‘середа на пасхальному тижні’, коли заборонялося городити, “щоб не загородити дощ”; *Сухий четвер* ‘четвер на пасхальному тижні’, коли заборонялося працювати, щоб запобігти нещастям від грому) [6, I, с. 303; 8, с. 242-245].

Як зауважує О.В.Тищенко, у символічній мові традиційної культури метафоризація ознаки *сухий* набуває негативної культурно-міфологічної маркованості як символ нежиттєвості, смерті і семантично протиставляється ознаці – *не-сухий*, сирий (свіжий, зелений, здоровий). Її семантичне наповнення в традиційних календарних обрядах, а також у вербально виражених мовних засобах, зокрема у народних прикметах, фраземах, співвідноситься і перехрещується з такими символічними проявами, як *мертвий/ живий, порожній/ повний* [7, с. 69-72]. Так, у традиційній чеській господарській ритуально-магічній практиці заборонялося підганяти домашніх тварин *suchou větvičkou* – *сухою* гілкою, оскільки лише зелена гілка з листям могла передати тварині свіжість, здоров'я, жвавість [11, с. 15].

Назви наступних неділей посту позначалася хрононімами *Kýchavná neděle* (номінація була пов'язана з середньовічними богослужіннями на відвернення мору, ознакою якого вважалося чихання [16, II, с. 499]: *Kdo na kýchavou neděli kýchá, nestůně v tom roce*), *Buchetná neděle* (за традиційним освяченням пирогів у костелах [11, с. 261]), *Smrtná neděle* (за обрядом знищення чучела *Smrti* (*Mařeny*) [13, с. 261-262]). Останню неділю посту у народній традиції називали *Květná neděle, Květnice*, що було пов'язане з біблійним сюжетом про зустріч Христа в Єрусалимі; *Kočíčková neděle* – за освяченням вербових гілок у цей день, *Pašijová neděle* (від *pašije*, з пізн.-лат. *passiō* (*Christi*) – ‘страждання’ – опису страстей Христових, які читалися або співалися під час богослужінь [14, с. 437]), а сам тиждень позначали хрононімом *Květný týden*, що знайшло своє відображення у пареміях: *Nečas na Květnou neděli, není pro rok dobré znamení; Seje-li se řepa ve květný týden, vyroste všeska a pokvete, pakli v týden veliký, bude veliká*.

Передбачений церквою період Великоднього посту починався від *Popeleční středy* і тривав до першого дня Великоддя, який позначався хрононімом *Boží hod velikonoční*, де *hod, hody* – первісно означало ‘час; свято’ (від ст.-сл. *godъ* ‘rok; vhodná, určitá doba’, псл. *godъ* від **goditi* (*se*) ‘vhodná doba k něčemu’) [14, с. 173]. Лексема *hod* у багатьох слов'янських мовах використовується для позначення найбільших річних свят, які маркують початок календарного або соціального циклу [1, с. 150].

Важливе місце у слов'ян займали пасхальні ігри з використанням крашанок, хороводи, які мали аграрно-господарське і шлюбне значення, взаємні відвідини родичів, а також масові молодіжні обливання і шмагання вербовими прутиками (чес. *pomlaska* – від *mladý* ‘молодий’) у пасхальний понеділок, що виявляється в паре-

міях з господарською семантикою: *Na Mrskaný pondělek má hospodář vyšlehat všechnu čeládku, aby zůstala po celý rok zdravá a pilná; Dobytek pomlaskou ošlehaný je čiperný.*

Літо у слов'янському, зокрема чеському народному календарі і міфології є найменш маркованим сезоном [1, с. 541]; його початок збігається з завершенням весняного циклу (*Svatodušní svátky, Letnice – Трійця, Зелені свята*), пік припадає на період літнього сонцестояння (*sv. Jana Křtitele – Івана Купала*), а календарні дати другої половини літа сприймаються вже як прихід осені (*sv. Vavřince, Nanebevzetí Panny Marie, sv. Bartoloměje*). У цей календарний період знімалися всі заборони, пов'язані з рослинами, починалося масове збирання трав, організоване як ритуальна дія [1, с. 542]. Підтвердженням цього є численні паремії, в яких йдеться про лікувальні властивості рослин. Однією з таких рослин був *bez* – бузина (чес. *bez černý*, rod *Sambucus*, [16, I, с. 105]; пор.: пол. *bez*, укр. *бузина*, рос. *бузина*, хорв. *bazga*; слн. *bezeg*, з псл. **bъзь*, **buzь* 'високий кущ' [15, с. 76]). У чеській народній традиції бузина наділялася великою лікувальною й магичною силою: *Nevoní příjemně bezinková šťáva, ale zdraví dává; Černý bez odpomáhá od devadesátí devíti nemocí; Kdo se vyspí pod bezinkou, zbaví se sedmera nemocí.*

Прихід осені у чеському народному календарі представлено переважно пареміями, які описують зміни у природі та у поведінці тварин. Восени вода холоднішала, тому після визначених календарних дат заборонялося купатися у відкритих водоймах, щоб не потонути, не захворіти, не замерзнути [6, III, с. 51]: *Od Nanebevzetí Panny Marie – konec koupání; Svatý Bartoloměj zchladí vodu; Na Bartoloměje, jelen do vody napljuje a je konec koupání.*

Важливою пізньоосінньою календарною датою був день *sv. Martina* (11.XI). У західних слов'ян святий Мартин вважався покровителем гусей, тому ритуальною стравою у цей день була печена гуска, з якою був пов'язаний народний звичай передбачати погоду на зиму за т.зв. *kobylkou* – частиною грудної кістки "мартинської" гуски [17, с. 294; 6, I, с. 572]. Даний звичай відображено у паремії *Na svatého Martina pozoruje se kobylka z pečené husy: je-li s předu silná, bude tuhá zima před vánoci; vzadu-li – po Vánocích; všeka jsouc silná, znamená celou zimu tuhou.*

У чеському народному календарі початком зими вважався *Advent* – Різдвяний піст та окремі дати листопада та грудня (*Přišel svatý Ondřej, naposled se ohřej; Po svatě Baruši, střež nosu a uši*). Початком Різдвяного посту вважався день *svaté Kateřiny* (*Svatá Kateřina věší housle do komína; Svatá Kateřina peklo zamyká, nebe odmyká*). Цей період позначався рядом заборон, тому на *sv. Kateřinu* відбувалися традиційні передріздвяні молодіжні танцювальні забави, які багато в чому були подібні до народних гулянь під час Масниці. День святої Катерини вважався "жіночим днем": вони влаштовували спільне свято, в якому все відбувалося навпаки – жінки запрошували чоловіків танцювати, оплачували музик і под. [6, II, с. 182-183].

На св. Катерину було прийнято гадати: ставили у воду вишневі або черешневі гілки і дивилися, чи вони розцвітуть до Різдва, що було ознакою ранньої весни, щасливого року, майбутнього заміжжя тощо [17, с. 319]: *Podle višňové nebo třešňové větévky, na den svaté Kateřiny dané do vody se na Štědrý den usuzuje, nastane-li brzké jaro nebo pozdní.*

Кінець зими не має точного датування і змикається з весною (*Na Hromnice zima s jarem potkají se*). Цей період позначався обрядами проведів, або вигнання зими. Відомим на чеських теренах є звичай виготовлення великопісного деревця *léto* і ритуальний обхід села (*choditi s lítom, choditi lítovat*) як частина обряду "вигнання Морени" (Смерті, Зими) і символічного приходу весни (*Smrt nesem ze vsi, nové léto do vsi* [6, II, с. 78]).

Отже, чеський народний календар як універсальний інструмент структурування і позначення річного часу являє собою важливу ланку традиційної народної культури. Важливе місце у системі чеського календаря посідають паремії календарної тематики, відтак дослідження їх компонентного складу, зокрема культурно-обрядової складової, набирає суттєвого значення в проведенні культурно-лінгвістичних досліджень у руслі вивчення традиційної картини світу окремого етносу.

Література:

1. Агапкина Т. А. Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл / Татьяна Алексеевна Агапкина. – М. : Индрик, 2002. – 814 с.
2. Валенцова М. М. Календарные паремии западных славян / М. М. Валенцова // Славянский и балканский фольклор. – М., 2006. – Вып. 10. – С. 373-424.
3. Ермоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць. Монографія / Сергій Семенович Ермоленко. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. – 384 с.
4. Пасічник І. М. Поетика українських народних прикмет: автореф. дис. кандидата філол. наук: 10.01.07 "Фольклористика" / Інна Миколаївна Пасічник. – К., 2003. – 14 с.
5. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / Н. В. Подольская. – М. : Наука, 1988. – 192 с.
6. Славянские древности. Этнолингвистический словарь: в 5 т. / [отв. ред. Н. И. Толстой]. – М. : Международные отношения, 1995. – Т. 1: А – Г. – 1995. – 584 с.; Т. 2: Д – К. – 1995. Т. 3: К – П (Перепелка). – 1995. – 699 с.
7. Тищенко О. В. Семантична ознака пустий / повний в системі етнономінацій польської, української та російської мов / О. В. Тищенко // Мовознавство, 2005. – № 2. – С. 69-80.
8. Толстая С. М. Полесский народный календарь / Светлана Михайловна Толстая. – М. : Индрик, 2005. – 600 с.
9. Українські приказки, прислів'я і таке інше / [укл. М. Номис]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
10. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / Макс Фасмер – М. : Прогресс, – Т. 2: Е – Муж, 1986. – 671 с.
11. Bartoš F. Moravsky lid. Sebrané rozpravy z oboru moravské lidovědy / František Bartoš. – V Telči : Nákladem českého knihkupectví Emila Šolce. – 1892. – 323 s.

12. Čelakovský F. L. Mudrosloví národu slovanského ve příslovích / F.L. Čelakovský. – Praha : Lika Klub, 2000. – 926 s.
13. Kulda B. M. Moravské národní pohádky, pověsti, obyčeje a pověry / B.M.Kulda. – Praha 1874. – Sv.1-2.– 336 s.
14. Machek V. Etymologický slovník jazyka českého / Václav Machek. – Praha: ČSAV, 1968. – 627 s.
15. Rejzek J. Český etymologický slovník / Jiří Rejzek. – Praha: Leda, 2001. – 725 s.
16. Slovník spisovného jazyka českého: V 8 d. – 2. nezměněné vyd. / [věd. red. J.Bělič] – Praha : Academia, 1989. – D. 1: A–G. – 608 s.; D.2: H–L. – 608 s.; D. 3: M–O. – 672 s.; D.4: P–Q. – 736 s.
17. Vašků Z. Velký pranostikon / Z. Vašků. – Praha : Academia, 1998. – 376 s.
18. Zíbrt Č. Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prstonárodní, pokud o nich vypravují písemné památky až po náš věk / Čeněk Zíbrt. – Praha, 1899. – 172 s.